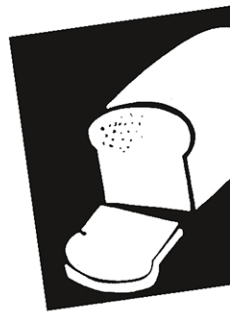
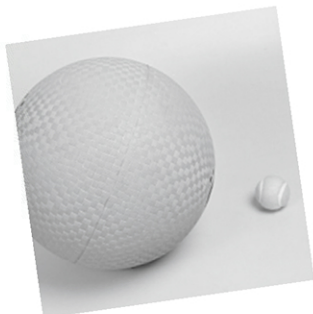

TOTALE COMMUNICATIE

Bohn
Stafleu
van Loghum

Esther Oskam
Wilma Scheres

Esther Oskam
Wilma Scheres

Totale Communicatie

Esther Oskam
Wilma Scheres

Totale Communicatie

 Bohn
Stafleu
van Loghum

Houten, 2017

Eerste druk, eerste en tweede oplage, Elsevier gezondheidszorg, Maarssen 2000, 2003
Tweede, volledig herziene druk, Elsevier gezondheidszorg, Maarssen 2005
Derde (ongewijzigde) druk, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 2017

ISBN 978-90-368-1266-5

ISBN 978-90-368-1267-2 (eBook)

DOI 10.1007/978-90-368-1267-2

© 2017 Bohn Stafleu van Loghum, onderdeel van Springer Media

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of opnamen, hetzij op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Samensteller(s) en uitgever zijn zich volledig bewust van hun taak een betrouwbare uitgave te verzorgen. Niettemin kunnen zij geen aansprakelijkheid aanvaarden voor drukfouten en andere onjuistheden die eventueel in deze uitgave voorkomen.

NUR 870

Bohn Stafleu van Loghum
Het Spoor 2
Postbus 246
3990 GA Houten
www.bsl.nl

Medewerkers

Dit boek is totstandgekomen met medewerking van:

Kim Besselink

Irene Brouwer

Anja van Daal

Daniëlle van Damme

Ina van Dijk

Ad van Gennip

Jaap van der Giessen

Andrea Hubbers

Marileen Louwerse

Ilse Noens

Kirsten Olofsen

Suzanne van Overveld

Dick van der Pijl

Lenie de Vries

Team Ambulante Zorg Weerklank

Voorwoord

Bij de eerste druk

Mensen leven niet los van elkaar. Zij zijn op elkaar gericht, delen elkaars lief en leed, nemen deel aan elkaars leven. Dit noemen wij communicatie (afkomstig van het Latijnse woord *communicare*, hetgeen betekent: iets met iemand delen, deelnemen aan iets). Communicatie is gedrag van een persoon dat waargenomen wordt door een andere persoon en dat leidt tot veranderingen in de kennis, de gevoelens en het gedrag van die ander. Deze veranderingen worden op hun beurt weer waargenomen door de eerste persoon, enzovoort. Er is dan sprake van wederkerigheid tussen deze twee personen.

Bij een klein aantal mensen is er sprake van beperkingen in de communicatie. Die beperkingen vloeien vaak voort uit beperkingen in het horen, het spreken of het denken. Dit is het geval bij mensen die wij aanduiden als doof, slechthorend, verstandelijk of communicatief gehandicapt. Met name aan de communicatie van personen met een verstandelijke handicap (met of zonder gehoorstoornissen) is tot voor kort weinig aandacht geschonken. Pas in de laatste 25 jaar komt enige verbetering in deze situatie.

De aandacht voor hulp aan doven bestaat echter al meer dan twee eeuwen. Rond 1770 werd de eerste dovenschool gesticht in Parijs. De hulpverlening bestond vooral uit het aanleren van gebaren (de 'Franse methode'). In 1778 werd een dovenschool gesticht in Leipzig. De hulpverlening bestond hier vooral uit het leren spreken (de 'Duitse methode'). In de loop van de negentiende eeuw ontstond er een strijd tussen de aanhangers van beide methoden. De voorkeur leek geleidelijk steeds meer uit te gaan naar het aanbieden van gesproken taal. Eind jaren zestig van de twintigste eeuw kwam daar pas verandering in. Men ging toen de nadruk leggen op het bewust en tegelijkertijd gebruiken van allerlei communicatiemiddelen. Dit werd Totale Communicatie genoemd.

Totale Communicatie als hulpverleningsvorm bleek aan te slaan in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. Met name personen met een ernstige verstandelijke handicap bleken baat te hebben bij deze benadering.

In dit boek wordt de theoretische achtergrond van Totale Communicatie kort belicht. Vervolgens wordt uitvoerig stilgestaan bij de praktijk van deze methode. Het boek is ontstaan vanuit de praktijk in een gespecialiseerd instituut. Hoewel er nog veel onderzoek moet worden verricht met betrekking tot deze methode (hetgeen overigens ook geldt voor de meeste andere methoden op dit gebied), hoop ik toch dat dit boek zijn weg zal vinden in de praktijk van alledag. Vooral ouders en begeleiders van personen met een verstandelijke handicap én communicatiebeperkingen kunnen baat hebben bij dit boek. Totale Communicatie is een manier om de communicatie te verbeteren. Deze verbetering vormt tegelijk een bijdrage aan een goede kwaliteit van het bestaan van deze mensen. En dat zijn wij aan hen verplicht.

Bij de tweede, herziene druk

Sinds de verschijning van de eerste druk van dit boek heeft zich een aantal ontwikkelingen op het gebied van Totale Communicatie voorgedaan, die een herziening van dit boek nodig maakten.

Ten eerste zijn nieuwe inzichten opgedaan op basis van ervaringen uit de dagelijkse praktijk, effecten van behandeling en implementatie. Vanuit verschillende theoretische kaders, onder andere van Timmers-Huigens, Firth, Bloom en Lahey, Kok, Schaerlaekens, Shane en anderen, zijn we gekomen tot een nieuw kader van waaruit gewerkt kan worden aan communicatie op maat aan de cliënt met een verstandelijke en/of communicatieve handicap uit diverse doelgroepen. Het nieuwe kader is het uitgangspunt van de Weerklankmethodiek. De hoofdstukken 1, 2 en 4 beschrijven het nieuwe kader en de bijbehorende uitgangspunten. Hoofdstuk 5 beschrijft de praktische uitwerking van de nieuwe inzichten en geeft handreikingen bij de toepassingen op maat.

Ten tweede zijn in september 2001 de instellingen Weerklank, Effatha en Guyot met elkaar gefuseerd. Hierdoor is de doelgroep verbreed. De gemeenschappelijke doelgroep wordt nu gevormd door mensen met een auditieve en communicatieve beperking, al dan niet met een verstandelijke of meervoudige beperking.

In de fusie zijn de expertises van de verschillende instellingen samengekomen. De expertise van Effatha is het aanbieden van een groot aantal diensten op het gebied van zorg en onderwijs aan de doelgroep met een auditieve en/of communicatieve beperking van alle leeftijden. Het dienstpakket strekt van vroeghulp tot gezinsbegeleiding, van residentiële zorg tot volwasseneneducatie.

De expertise van Guyot betreft het bieden van *zorg en onderwijs* aan de doelgroep doven en mensen met een auditieve en/of communicatieve handicap, al dan niet met een beperking van andere aard. De doelstelling van Guyot is het optimaal opvoeden, onderwijzen en ondersteunen van de doelgroep en hun familie. Guyot werkt nauw samen met instellingen voor verstandelijk gehandicapten.

Weerklank, ten slotte, is gespecialiseerd in advies, begeleiding, behandeling en zorg aan mensen met een verstandelijke handicap die tevens auditief en/of communicatief gehandicapt zijn. Weerklank opereert landelijk en biedt zowel residentiële als ambulante zorg. De doelstelling van Weerklank is het bieden van laagdrempelige zorg en begeleiding aan cliënten en hun omgeving. De begeleidingsstijl is zowel ontwikkelingsgericht als omgevingsgericht, methodisch van aanpak en legt het accent op taalverwerving en communicatie op maat. Een belangrijk onderdeel van de Weerklankmethodiek is het werken vanuit de visie van Totale Communicatie.

Door de fusie is de bestaansbasis van de oorspronkelijke organisaties versterkt. Hierdoor zijn de mogelijkheden toegenomen om de dienstverlening op het gebied van zorg en onderwijs aan de gemeenschappelijke doelgroep te verbeteren. De vraag van de cliënt blijft ook in de gefuseerde instelling de basis voor de levering en ontwikkeling van onderwijs en zorgproducten op maat. De keuzevrijheid van de cliënt staat hierin centraal. Het aanbod van zorg en onderwijsproducten kan door de fusie beter worden afgestemd op de wens en de behoefte van de cliënt. Vier regionale expertisecentra zullen in de nabije toe-

komst zorg en onderwijs zo dicht mogelijk bij de cliënt brengen. Hiermee wordt een zo gewoon mogelijk leven voor de cliënt mogelijk gemaakt.

Door de fusie wordt ook het behoud van de kerncompetentie van communicatie en visualisering van taal meer onder de aandacht gebracht. Het gebruik van deze kerncompetentie wordt voor de gehele doelgroep immers steeds groter en gedifferentieerder. Instellingen zoals Effatha en Guyot – in beginsel onderwijsinstellingen voor normaal begaafde doven – kregen de laatste tien jaar meer te maken met een doelgroep die naast doofheid of slechthorendheid ook een verstandelijke beperking heeft. Weerklank kreeg naast haar functie als specialistisch behandelinstituut voor jongeren met een verstandelijke en auditieve beperking, via de ambulante zorg de taak haar deskundigheid met name ook in het onderwijs aan te wenden. Er vindt ontwikkeling plaats op het gebied van de communicatie met gebaren. Deze ontwikkeling werd al eerder in gang gezet, maar is door de samenwerking versterkt. Door Effatha en Guyot wordt voornamelijk in het onderwijs gebruikgemaakt van het tweetalig onderwijs. Naast de gesproken taal wordt gebruikgemaakt van de Nederlandse Gebarentaal (NGT) en/of het Nederlands met Gebaren (NmG). In het zorgaanbod van zowel Effatha als Guyot schiet de NGT soms tekort. Op dit terrein is uitwisseling van deskundigheid tussen de fusiepartners vaker noodzakelijk. Ook Weerklank haalt bij haar fusiepartners deskundigheid op het gebied van de NGT. De Weerklankmethodiek werkt voornamelijk met de gesproken taal, ondersteund met het gebarenvocabulaire van Weerklank (de Weerklankgebaren: een zogenoemd 'vrij gebarensysteem'), een selectie van (waar nodig aangepaste) gebaren uit de NGT. De doelgroep die met dit vocabulaire kan worden bediend, bestaat uit mensen met een verstandelijke en/of communicatieve beperking van verschillend niveau. De Weerklankmethodiek kan in haar ambulante zorgaanbod, onder andere in het speciale onderwijs, niet altijd goed uit de voeten met het vocabulaire alleen, ondanks dat het gebarenvocabulaire onderdeel uitmaakt van Totale Communicatie en ingezet wordt naast visuele communicatiemiddelen en afgestemde bejegening. Meer kennis over NGT blijkt noodzakelijk om de verbrede doelgroep beter te kunnen bedienen. Betrokken medewerkers worden daarom geschoold in de NGT. Daarnaast biedt het toevoegen en toepassen van elementen uit de NGT op de Weerklankgebaren oplossingen op maat voor alle cliënten die gebruikmaken van Weerklankgebaren. De toepassing van deze genoemde elementen blijkt overigens niet een beredeneerd, maar een natuurlijk proces te zijn. Beide ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat NGT, NmG, de Weerklankgebaren en de toepassingen van NGT-elementen op de Weerklankgebaren nu uitgebreid aan bod komen in hoofdstuk 6 en 7.

In deze herziene versie van *Totale Communicatie* vallen hoofdstuk 1 tot en met 7 onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Hoofdstuk 8 is samengesteld door gastauteurs die een bijdrage hebben geleverd aan de methodische verdieping van het communicatieprofiel en -plan.

Inhoud

Inleiding	17
1 Communicatie, taal en Totale Communicatie	19
1.1 Communicatie	19
1.2 Taalontwikkeling	21
1.2.1 Voorwaarden voor taalontwikkeling	21
1.2.2 Stadia van taalontwikkeling	22
1.2.3 Drie componenten van taal	24
1.3 Specifieke voorwaarden voor communicatie	25
1.4 De visie van Totale Communicatie (TC)	31
2 Het bepalen van het communicatieniveau	37
2.1 Instrumenten van het communicatieprofiel	37
2.1.1 Instrument 1: vragen ter verduidelijking van het persoonsbeeld	38
2.1.2 Instrument 2: het communicatieschema	40
2.1.3 Instrument 3: ervaringenschema	53
2.1.4 Instrument 4: het functieschema	60
2.2 Aanvullende instrumenten	61
2.2.1 De Sociale Redzaamheidschaal voor Zwakzinnigen (SRZ)	61
2.2.2 CommunicatieProfiel-Zwakzinnigen (CPZ)	63
2.2.3 ComVoor	64
2.2.4 Observatieschalen volgens Granlund en Olsson	65
2.2.5 De vocabulairelijst	66
2.3 Aanvullende logopedische instrumenten	67
2.3.1 Reynell Taalbegripstest en Schlichting Test voor Taalproductie	67
2.3.2 De Nederlandstalige Non Speech Test (NNST)	68
2.3.3 Nederlandstalige MacArthur Lijsten voor communicatieve ontwikkeling (N-CDI's)	69
2.4 Voorbeeldcasus communicatieprofiel: Loes	69
2.4.1 Persoonsbeeld	70
2.4.2 Communicatieschema	71
2.4.3 Ervaringsordening	77
2.4.4 Functieschema	78
2.4.5 Aanvullend onderzoek	79

3	Communicatiemiddelen	83
3.1	Communicatiekast	83
3.2	Communicatiebord	85
3.3	De picto-agenda	86
3.4	Communicatiebord met diensten	87
3.5	Bijzondere (niet-dagelijkse) gebeurtenissen	88
3.6	Communicatiebord met het menu	89
3.7	Communicatiebord met taken	89
3.8	Dagen van de week	90
3.9	Fotoring/fotomapje	91
3.10	Placemat	92
3.11	Communicatieboek	92
3.12	Overdrachtsboek	93
3.13	Boodschappenboek	94
3.14	Klok	94
3.15	Beeldverhalen	95
3.16	Levensboek	97
3.17	Doodboek	98
3.18	Boek Seksualiteit	99
3.19	Fotoserie Vrouwenzaken	99
3.20	Normen en waarden visualiseren	100
3.21	Bewegwijzering	102
4	Communiceren met verschillende communicatievormen op situatieniveau, signaalniveau en symboolniveau	103
4.1	Lichaamstaal (lichaamshouding)	104
4.2	Imiterend verklanken	110
4.3	Driedimensionale communicatievormen	111
4.3.1	Gebruiksvoorwerpen	111
4.3.2	Modelvoorwerpen	117
4.3.3	Verkleinde voorwerpen	120
4.3.4	Reliëfvoorwerpen	121
4.3.5	Geuren	122
4.4	Tweedimensionale communicatievormen	123
4.4.1	Foto's	123
4.4.2	Pictogrammen	128
4.4.3	Tekeningen	131
4.4.4	Foto, tekening of pictogram?	131
4.5	Geschreven taal (schrift) en spreken	132
4.6	Algemeen stappenplan voor de implementatie van communicatievormen	133
4.6.1	Kennismaken met de communicatievormen	133
4.6.2	Het leren inhoud geven en begrijpen van de communicatievormen	134

4.6.3	Communiceren in de concrete situatie	135
4.6.4	Communicatie met communicatievormen uitbouwen en generaliseren	136

5 Communicatieplan en implementatie van Totale Communicatie **137**

5.1	De opzet van het communicatieplan	139
5.1.1	Interpretatie vanuit het communicatieprofiel	139
5.1.2	Hulpvragen	143
5.1.3	Doelstellingen	144
5.1.4	Werkwijze	145
5.1.5	Evaluatie	146
5.2	Implementatieadviezen	146
5.2.1	Beeldvorming	146
5.2.2	Ontwikkeling naar een hoger communicatieniveau	147
5.2.3	Onderhoud	149
5.3	Casus: uitwerking plan van aanpak	150
5.3.1	Interpretatie en conclusie vanuit het communicatieprofiel	150
5.3.2	Hulpvragen	151
5.3.3	Doelen	151
5.3.4	Werkwijze	152
5.3.5	Evaluatie	153
5.4	Methodische implementatie van Totale Communicatie	154
5.5	Totale Communicatie voor specifieke doelgroepen	157
5.5.1	Communicatief gehandicapten in het ziekenhuis	157
5.5.2	Afasie	162

6 Gebaren **169**

6.1	De Nederlandse Gebarentaal (NGT)	170
6.2	Het gebarenvocabulaire van Weerklank	170
6.2.1	NGT-elementen	174
6.2.2	Toegevoegde elementen	181
6.2.3	Geschiktheid van NGT-elementen voor de doelgroep	182
6.3	Nederlands met gebaren (NmG)	182
6.4	Andere gebaarssystemen	183
6.4.1	Vierhandengebaren	183
6.4.2	Voelgebaren	183
6.4.3	Samen gebaren en voelgebaren in de hand	184
6.4.4	Spellen	184

7	Gebarencursus	185
7.1	Theorie	185
7.1.1	De plaats van het gebaar	186
7.1.2	Handvorm	186
7.1.3	Oriëntatie van de handpalm en vingers	186
7.1.4	De beweging	186
7.1.5	Non-manueel deel	187
7.1.6	Overige factoren	187
7.2	Naamgebaren	188
7.3	Inleidende oefeningen	189
	Oefening 1: Ervaringsoefeningen	189
	Oefening 2: Voordoelen van handelingen	190
	Oefening 3: Bejegening en omgangsvormen	191
7.4	Gebaren bij het thema 'eten en drinken'	192
	Verhaal 1	192
	Verhaal 2	193
	Oefening 4: Gebaren maken en aflezen	194
	Oefening 5: Ontbijtgesprek	194
	Oefening 6: Wijzen en kijken	195
	Oefening 7: Bevestigen en ontkennen	195
7.5	Gebaren bij het thema 'kleding en kleuren'	197
	Verhaal 3	197
	Oefening 8: Gebaren maken en aflezen	198
	Oefening 9: Kledinggesprek	198
	Oefening 10: Basisgebaren woorden	199
	Oefening 11: Basisgebaren zinnen	199
	Oefening 12: Ruimtegebruik	200
7.6	Gebaren bij het thema 'boodschappen doen'	200
	Verhaal 4	200
	Verhaal 5	200
	Oefening 13: Gebaren oefenen: zinnen	201
	Oefening 14: Boek voorlezen en ondersteunen met gebaren	201
7.7	Gebaren bij het thema 'pijn en ziek'	201
	Verhaal 6	201
	Verhaal 7	202
	Oefening 15: Directionele werkwoorden	202
	Oefening 16: Directionele werkwoorden	203
	Oefening 17: Gesprek over een ongeluk	204
	Oefening 18: Boek voorlezen en ondersteunen met gebaren	204
7.8	Gebaren bij het thema 'activiteiten'	204
	Verhaal 8	204
	Oefening 19: Gebaren oefenen: zinnen	205
7.9	Gebaren bij het thema 'jarig en feest'	208
	Verhaal 9	208

	Verhaal 10	208
	Oefening 20: Boek voorlezen en ondersteunen met gebaren	209
7.10	Gebaren bij het thema 'logeren en naar de boerderij'	209
	Verhaal 11	209
	Verhaal 12	209
	Oefening 21: Ik ga naar de dierentuin en ik zie...	210
	Oefening 22: Gebaren oefenen: zinnen	210
	Oefening 23: Visuele discriminatie	211
7.11	Gebaren bij het thema 'vervoer'	211
	Verhaal 13	211
	Oefening 24: Gebarenzinnen maken aan de hand van pictogrammen	212
	Oefening 25: Werkwoorden	212
	Oefening 26: Vingerspellen	213
	Oefening 27: Kwartet	213
	8 Aanvullingen op het werken met het communicatieplan	215
8.1	Analyse van interactie met behulp van video	215
8.1.1	Videogebruik	216
8.1.2	Werken vanuit basiscommunicatie	217
8.1.3	Werkwijze VIB: analyseren van videofragmenten	220
8.1.4	Aanvulling op het communicatieplan en -profiel	220
8.1.5	Analyseren van videofragmenten van non-verbale communicatie	221
8.1.6	Non-verbale communicatie in het schema van basis-communicatie – in ontwikkeling	223
8.2	Computergebruik	224
8.2.1	Begripsbepaling	225
8.2.2	De rol van de computer in de communicatie	226
8.3	De ComVoor	229
	Doelgroep	230
	Doelstelling	230
	Vorm	230
	Werkwijze	230
	Afnameduur	231
	Gebruik	231
8.4	Equithérapie	231
	Bijlage 1 Vocabulairelijst	233
	Bijlage 2 Adressen	237
	Literatuur	239

Inleiding

Iedereen die omgaat met mensen met een verstandelijke en/of communicatieve handicap, weet hoe moeilijk het kan zijn om echt contact met hen te maken en te communiceren. In de zorg voor deze mensen heeft Totale Communicatie de afgelopen twintig jaar betekenis gekregen voor ouders, opvoeders, begeleiders en leerkrachten. Totale Communicatie wil zeggen 'het tegelijkertijd en meer bewust gebruikmaken van alle uitingsvormen van communicatie in een interactie'.

Ieder mens heeft zijn eigen niveau van communiceren. Daarbij moet de omgeving aansluiten, zodat er sprake kan zijn van optimale communicatie en wederzijds begrip. Dit uitgangspunt geldt in het bijzonder voor cliënten met een verstandelijke en/of communicatieve handicap.

Er is meer aandacht gekomen voor het herkennen en stimuleren van de communicatieve signalen die een cliënt uitzendt. Als je met hem een dialoog wilt aangaan en zijn wensen en behoeftes wilt begrijpen, dan zul je dezelfde taal moeten leren om hem te kunnen verstaan.

De praktijk heeft gelukkig inmiddels uitgewezen dat er bij een zorgvuldig en consequent gebruik van Totale Communicatie sprake kan zijn van een zinvol contact, daadwerkelijke uitwisseling en het stimuleren van de communicatieve (en daarmee de totale) ontwikkeling van mensen met een verstandelijke en/of communicatieve handicap.

Op basis van opgedane ervaringen bij Weerklank en bij de Ambulante Zorg in gezinnen en binnen zorg- en onderwijsvoorzieningen, zijn we ons ervan bewust geworden dat het werken met Totale Communicatie een continu en methodisch proces is.

Weerklank is een voorziening voor verstandelijk en communicatief en/of auditief gehandicapten te Amsterdam en maakt sinds 2002 onderdeel uit van de Koninklijke Edfatha Guyot Groep (KEGG). De begeleiding die Weerklank cliënten biedt, is niet alleen ontwikkelings-, maar met name ook omgevingsgericht. Dit geldt niet alleen voor de begeleiding die Weerklank biedt aan gezinnen, maar ook voor de begeleiding aan andere voorzieningen zoals kinderdagcentra, dagverblijven voor ouderen, scholen, enzovoort.

In een overzichtelijke en veilige omgeving wordt stapsgewijs gewerkt aan het opbouwen, toepassen en combineren van communicatievormen, zoals lichaamstaal, communicatie door middel van voorwerpen, foto's of pictogrammen, tot communicatie met behulp van gebaren of zelfs schrift. Goed communiceren betekent dat alle ingezette communicatiemiddelen op de juiste wijze worden aangewend.

Dit boek gaat met name in op de stappen die genomen moeten worden om Totale Communicatie bewust en gericht toe te passen in de dagelijkse communicatie, waardoor de kans op succesvolle communicatie aanzienlijk wordt vergroot.

De ondersteunende communicatiemiddelen zijn bij de meeste lezers van dit boek wel bekend, daarom wordt in dit boek meer de nadruk gelegd op een goede afstemming van de communicatie van de omgeving met de cliënt.

Dit boek is geschreven voor mensen die de methodiek van Totale Communicatie willen leren toepassen en zich een bewuste communicatieve houding eigen willen maken en inzicht willen krijgen in het begrip Totale Communicatie en de toepassingen hiervan. We denken hierbij aan ouders, begeleiders en andere betrokkenen.

Het boek biedt onder andere handvatten om het communicatieniveau op toegankelijke wijze in kaart te brengen, waarbij de ervaringen en de deskundigheid van de directbetrokkenen effectief benut worden. Daarmee wordt het mogelijk gemaakt om zo snel mogelijk te beginnen met een communicatieplan op maat voor de cliënt en zijn omgeving.

Het boek bevat tevens een introductie cursus 'Weerklankgebaren', het gebarenvocabulaire van Weerklank dat veel gebruikt wordt in de dagelijkse omgang met mensen met een verstandelijke, auditieve en/of communicatieve handicap.

Daarnaast worden praktische tips gegeven voor het zelf maken of bestellen van communicatiemiddelen als foto's, pictogrammen, communicatieboeken en audiovisueel materiaal.

NB Ouders, opvoeders, begeleiders en leerkrachten worden vanaf nu begeleiders genoemd.

1

Communicatie, taal en Totale Communicatie

Met elkaar communiceren lijkt altijd zo vanzelfsprekend, een enkel woord of gebaar kan heel effectief zijn. Maar voor mensen met een verstandelijke en/of communicatieve handicap ligt dat vaak heel anders. Door hun handicap is communicatie niet iets vanzelfsprekends, maar iets wat zij moeten leren. Zij hebben hierbij veel extra aandacht nodig, omdat anders de totale groei en ontwikkeling kan stagneren, met als gevolg dat zij in zichzelf gekeerd raken of gedragsproblemen gaan vertonen. Deze cliënten hebben behoefte aan deskundige begeleiding, waarin ruime aandacht is voor de relatie tussen henzelf, hun begeleiders en deskundigen. In die relatie staat communicatie centraal.

In dit hoofdstuk gaan we in op taal en taalontwikkeling, communicatie en voorwaarden die aan de basis liggen van geslaagde communicatie. Aansluitend geven we een beeld van de visie van Totale Communicatie (TC), waarin we stilstaan bij een aantal overwegingen die meespelen bij de inzet ervan.

1.1 Communicatie

Communicatie ligt aan de basis van het menselijk bestaan. Door communicatie is een mens in staat om contacten te leggen, relaties aan te gaan, behoeftes en wensen kenbaar te maken en gevoelens te delen. Zonder communicatie verkeren we in een isolement, daarom is het noodzakelijk dat we communiceren.

Een treffende omschrijving van de noodzaak om te communiceren werd ooit opgesteld door de psychotherapeut Hora.

‘Om zichzelf te begrijpen heeft een mens het nodig om door een ander begrepen te worden. Om door een ander begrepen te worden heeft de mens het nodig om die ander te begrijpen.’ (Hora 1959)

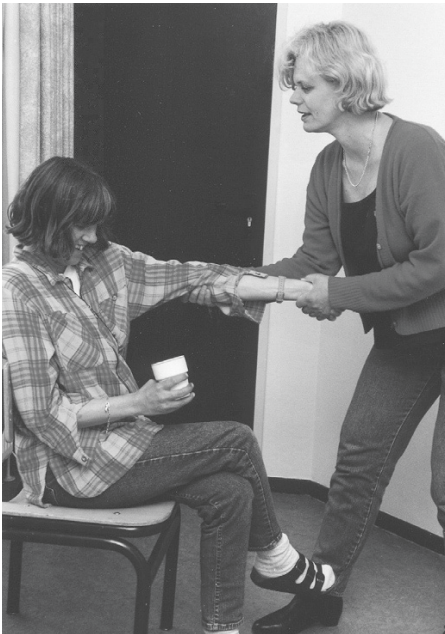
Désanne van Brederode beschrijft in haar boek *Mensen met een hobby* (2001) het belang van begrepen worden als volgt.

‘Een van de voornaamste behoeftes van de mens is de behoefte begrepen te worden. Het maakt niet uit door hoevelen hij begrepen wordt, maar zonder begrip kan niemand. Een mens die door geen enkele sterveling begrepen wordt, sterft vroegtijdig; daarvan zijn in de kunst en de wijsbegeerte voorbeelden te over, denk aan Keats, van Gogh en Mozart bijvoorbeeld. Om begrepen te worden vertellen we elkaar verhalen, we stellen onze wederwaardigheden op schrift, we drukken ons uit in handelingen en (goede) werken en maken daarbij gebruik van de voorhanden middelen (...) ‘Begrijpelijkheid’ verdient de voorkeur en dit geldt voor zowel de afzender als de ontvanger van de boodschap.’

Haarhuis (1991) geeft in zijn boek *Begrijpen en begrepen worden* de volgende definitie van communicatie.

‘Alle gedrag in een situatie van interactie, dat wil zeggen een situatie waarin mensen contact hebben met elkaar’.

Volgens Haarhuis betekent communiceren dat een zender een boodschap bewust of onbewust overbrengt aan een ontvanger. Alle gedrag – bewust of onbewust – wordt beschouwd als communicatie, je kunt je niet onttrekken aan het proces.

FIGUUR 1.1 FOUTE INTERACTIE

FIGUUR 1.2 GOEDE INTERACTIE

1.2 Taalontwikkeling

Taal is zo'n vanzelfsprekend onderdeel van de menselijke communicatie, dat wij ons een leven zonder taal nauwelijks kunnen voorstellen. Zonder taal zouden we niets kunnen vragen, vertellen, weigeren, geven en delen. We functioneren met behulp van taal doordat we onze handelingen en gedachten met taal innerlijk 'kunnen' ondersteunen.

Volgens Rutten (1972) en Bloom en Lahey (1978) is de fase waarin de *innerlijke taal* zich ontwikkelt – de eerste levensjaren van het kind – de belangrijkste fase in de taalontwikkeling. De innerlijke taal is een ervaringsbasis, een geheugen voor begrippen die ontstaan op basis van waarnemingen, handelingen, enzovoort. Het kind hecht zich aan de voorstellingen (mentale representaties) die het verkrijgt via zijn ervaringen, legt verbanden en geeft deze een plek in zijn eigen model van de wereld. Vanuit die ervaringsbasis of innerlijke taal, kunnen nieuwe handelingen en waarnemingen onthouden en verwerkt worden en leert het kind praktisch en concreet omgaan met zijn wereld.

In de loop van zijn ontwikkeling neemt het kind begrippen op in zijn eigen model van de wereld, die tijdens het taalontwikkelingsproces gekoppeld worden aan afgesproken/aangeleerde codes. Het kind leert de codes aan de begrippen koppelen op basis van:

- kennis over de inhoud of de betekenis van het begrip;
- het gebruik of de functie van het begrip;
- de vormen die passen bij inhoud en gebruik van het begrip.

In dit taalontwikkelingsproces leert het kind de codes eerst *begrijpen*, pas daarna leert het ze ook te *gebruiken*. Met andere woorden: de receptieve of passieve taal gaat vooraf aan de expressieve of actieve taal. Hierbij zal een kind allereerst de codes leren begrijpen en gebruiken van begrippen die hem direct aangaan, zoals een dierbaar persoon, eten en drinken en andere behoeftes. Via verkenning van zijn wereld en via interactie met de omgeving leert het, naarmate het zich ontwikkelt, begrippen aan zijn model van de wereld toe te voegen en deze meer en efficiënter te coderen en gebruiken.

Hoe het proces van de ontwikkeling van de begripsvorming naar de latere koppeling aan de aangeleerde of afgesproken codes bij de mens precies verloopt, weten we in grote lijnen. Inmiddels is wel duidelijk geworden dat de begripsvorming in eerste instantie de taalontwikkeling beïnvloedt en dat na het op gang komen van de taalontwikkeling, de taalontwikkeling ook de verdere begripsvorming beïnvloedt. Het kind is door de taalontwikkeling immers beter in staat om feedback te ontvangen van zijn omgeving op zijn verkenning van de wereld en de bijbehorende leerprocessen.

1.2.1 Voorwaarden voor taalontwikkeling

De ontwikkeling van de taal heeft een belangrijke, zo niet de belangrijkste plaats in de totale ontwikkeling. Een kind heeft taal nodig om zijn leefwereld te beïnvloeden. De taalontwikkeling kan als proces slechts optimaal verlopen als wordt voldaan aan de volgende *algemene voorwaarden*.

■ TOTALE COMMUNICATIE

- Er moet sprake zijn van een voldoende verstandelijke ontwikkeling.
- Er moet sprake zijn van een voldoende sociaal-emotionele ontwikkeling.
- Er moet sprake zijn van voldoende sensomotorische ontwikkeling.
- Er moet sprake zijn van voldoende zintuiglijke ontwikkeling.
- Het taalaanbod moet zijn afgestemd op de communicatieve ontwikkeling van de persoon.

Daarnaast zijn een aantal *specifieke voorwaarden* van belang voor het leren communiceren met de taal, zoals:

- het kunnen opdoen van bewuste ervaringen;
- inzicht verkrijgen in de waarde van actie en reactie en het voeren van een dialoog;
- het leren omgaan met passende communicatievormen.

Deze voorwaarden worden uitgebreid besproken in paragraaf 1.3.

De taalontwikkeling verloopt bij mensen met een verstandelijke en/of communicatieve handicap over het algemeen op dezelfde wijze als bij mensen zonder verstandelijke en/of communicatieve handicap, maar verloopt vaak langzamer. We noemen dit een vertraagde taalontwikkeling. Er is sprake van een verstoorde ontwikkeling als bepaalde onderdelen van de ontwikkeling verhoudingsgewijs sterker achterblijven dan andere of anders verlopen dan normaal.

Het feit dat niet alle algemene of specifieke voorwaarden kunnen worden ingevuld, waardoor een optimale taalontwikkeling bemoeilijkt wordt, betekent overigens niet dat de cliënt niet kan leren communiceren. Het streven is immers dat de cliënt op het eigen communicatieniveau, naar beste vermogen leert communiceren.

1.2.2 Stadia van taalontwikkeling

Piaget (1959) en Schaerlaekens (1977) beschrijven zowel de grote lijnen als de details van de taalontwikkeling.

De grote lijnen van de taalontwikkeling zijn volgens Piaget als volgt.

- Op een leeftijd van ongeveer 3 maanden begint de ontwikkeling van het grijpen. Het kind gaat zien wat het grijpt en grijpen wat het ziet. Hoe vaker het kind dit herhaalt en oefent, hoe gericht het grijpen kan worden.
- Op een leeftijd van ongeveer 6 maanden begint de ontwikkeling van het taalbegrip. Woorden krijgen betekenis in het dagelijks leven, denk bijvoorbeeld aan: 'eten', 'drinken', 'slapen' en 'mama'.
- Op een leeftijd van ongeveer 12 maanden begint de ontwikkeling van de expressieve taal.

Zowel in het leren van een activiteit als grijpen als in het leren van taal, is het van belang dat er integratie plaatsvindt tussen de binnenkomende informatie (receptieve taal) en de uitgaande informatie (expressieve taal).

In tabel 1.1 zijn enkele hoofdmomenten in de taalontwikkeling aangegeven. De taalontwikkeling kan volgens Schaerlaekens onderverdeeld worden in achtereenvolgens de prelinguale periode (0 tot 12 maanden), de vroeglinguale periode (1 jaar tot 2,5 jaar) en de differentiatiefase (2,5 jaar tot 5 jaar).

TABEL 1.1 HOOFDMOMENTEN IN DE TAALONTWIKKELING

Leeftijd	Ontwikkeling
<i>Prelinguale periode:</i> 0 tot 6 weken 3 maanden 4 maanden 5 maanden 6 tot 8 maanden 8 tot 12 maanden 10 tot 12 maanden	het kind huilt, enige vocale activiteit het kind glimlacht als het wordt toegesproken reacties van het kind bestaan uit vocalisaties als oohh, aaah, oehh het kind reageert op de taal uit de omgeving, door zich te wenden naar degene die praat uitbreiding van vocalisaties die nog geen overeenkomst vertonen met de taal uit de omgeving het kind gaat brabbelen het kind brabbelt waarmee emoties of handelingen worden benadrukt (sociaal aangepast brabbelen) ontwikkeling van de objectpermanentie begin van de receptieve/passieve taal
<i>Vroeglinguale periode:</i> 1 jaar 1,5 jaar 2 jaar 2,5 jaar	begin van de bewuste expressieve taal; het kind gaat woorden uitspreken het kind begrijpt woorden afkomstig uit categorieën als eten, drinken en personen het kind reageert op enkelvoudige opdrachten het kind spreekt eenwoordzinnen, door de verschillende intonaties kan de betekenis van het uitgesproken woord verschillen, bijvoorbeeld: – papa... herkenning van papa – papa? waar is papa – papa! papa heeft iets gedaan bijvoorbeeld de melk omgestoten – papa... het kind wijst naar papa – papa! papa moet iets doen voor het kind receptieve woordenschat: bevat tussen de drie en vijftig woorden expressieve woordenschat: bevat ten minste vijftig woorden gebruik van -tweewoordzinnen woordenschat breidt zich uit het kind begrijpt dat het iets kan mededelen gebruik van meerwoordzinnen

TABEL I.1 VERVOLG

Leeftijd	Ontwikkeling
<i>Differentiatiefase:</i> 3 jaar 4 jaar 5 jaar	woordenschat van ongeveer duizend woorden de taal is gevestigd: de grammatica wordt beheerst het kind kan een opdracht uitvoeren die bestaat uit drie deelopdrachten de taal wordt een efficiënt communicatiemiddel dat ook goed kan worden begrepen door mensen die niet uit de zeer vertrouwde omgeving van het kind komen, in tegenstelling tot voor het derde levensjaar het kind kan goed communiceren met leeftijdgenoten

1.2.3 Drie componenten van taal

Bloom en Lahey (1978) werkten drie componenten van taal (zie ook paragraaf 1.3) uit:

- taalinhoud;
- taalvorm;
- taalgebruik.

Met de taalinhoud wordt het onderwerp bedoeld waarover wordt gecommuniceerd. Dit zijn de begrippen of concepten en de betekenis van deze concepten binnen een bepaalde context.

Met de taalvorm wordt de communicatiewijze bedoeld: dit is de wijze waarop communicatievormen worden ingezet om te communiceren over het onderwerp. Het gaat hier om communicatievormen zoals gesproken taal, lichaamstaal, visuele communicatiemiddelen zoals pictogrammen en foto's, enzovoort.

Met het taalgebruik wordt de functie bedoeld van de communicatie. Het taalgebruik verdiept zich in de context waarin de taal wordt gebruikt; het waarom van het gebruik van taal.

Bloom en Lahey stellen als voorwaarde voor een normale (harmonische) taalontwikkeling dat deze drie componenten een succesvolle relatie of interactie met elkaar onderhouden. Bij een verstoorde taalontwikkeling is de relatie tussen de componenten onvoldoende of niet aanwezig.

Er zijn twee soorten verstoringen mogelijk.

- 1 Er is geen enkele interactie tussen alle drie componenten mogelijk. Iedere component staat op zichzelf, waardoor geen echte ontwikkeling mogelijk is.
- 2 Er is sprake van interactie tussen twee van de drie componenten:
 - er is bijvoorbeeld wel interactie mogelijk tussen taalinhoud en taalgebruik, maar er is geen sprake van een duidelijke taalvorm die goed communiceert;

- er is sprake van interactie tussen de taalvorm en het taalgebruik, maar een echte taalinhoud ontbreekt; de cliënt lijkt dan gemakkelijk taal te gebruiken, maar zonder veel inhoudelijke betekenis;
- er is wel sprake van interactie tussen de taalinhoud en de taalvorm, maar het taalgebruik ontbreekt; de cliënt kan de taal dan niet doelgericht gebruiken en functioneel toepassen in de communicatie met zijn omgeving.

1.3 Specifieke voorwaarden voor communicatie

Een kind verwerft in zijn vroege ontwikkeling de regels van de taal en daarmee van communicatie (zie paragraaf 1.1 voor taalverwerving). Door verkenning van zijn wereld en interactie met zijn omgeving, krijgt het kind te maken met vier specifieke voorwaarden die ten grondslag liggen aan succesvolle communicatie. De voorwaarden zorgen voor de drie componenten van taal: de inhoud, de vorm en het gebruik. Deze voorwaarden zijn:

- A ervaringen opdoen, zowel onbewust als bewust;
- B leren begrijpen dat er een reactie volgt op een actie en vice versa; dit is een voorwaarde om te komen tot wederkerigheid, om uiteindelijk een dialoog te kunnen voeren;
- C leren ervaren welke betekenis het voeren van een dialoog heeft;
- D leren communiceren via middelen die passen bij het eigen niveau en de eigen mogelijkheden.

Deze vier specifieke voorwaarden worden in de volgende paragrafen verder uitgewerkt. Tevens wordt aangegeven op welke wijze situaties kunnen worden gecreëerd die de ontwikkeling van de voorwaarden bij cliënten uitlokken.

A Ervaringen opdoen

De eerste voorwaarde om te komen tot (bewuste) communicatie is dat een mens ervaringen kan opdoen. Het opdoen van ervaringen en het *voelen van behoeftes* is voor cliënten van groot belang voor het op gang brengen van het communicatieproces en het verkrijgen van inhoud, vorm en gebruik van taal en communicatie. Het hebben van behoeftes, betekent dat je iets wilt. Dit *willen* betreft in de beginnende ontwikkeling vaak het opnieuw ervaren van een plezierig gevoel. Hierdoor ontstaat een basis voor herhalingsdrang. Iets willen kan echter ook te maken hebben met het opheffen van een onplezierig gevoel, waardoor weer een plezierig gevoel ontstaat. Een voorbeeld hiervan is gevoed worden als je honger hebt of naar bed worden gebracht als je slaap hebt.

Begeleiders van cliënten moeten echter rekening houden met het gegeven dat een cliënt niet altijd bewust behoeftes voelt en dus niet altijd in staat is om bewust te ervaren dat hij bijvoorbeeld honger of slaap heeft. Enerzijds kunnen we dit toeschrijven aan beperkte verstandelijke of communicatieve vermogens van de cliënt, en anderzijds aan de (snelle) handelwijze van begeleiders die proberen te voldoen aan alle behoeftes van de cliënt, waardoor deze de kans ontnomen wordt zelf bewust ervaringen op te doen.

De behoeftes van cliënten kunnen worden gestimuleerd wanneer men hen licht frustreert door de bevrediging van hun behoeftes uit te stellen. Hierbij gaat de begeleider

niet meteen in op de wensen of behoeftes van de cliënt, maar laat hem of haar zelf vragen om het gewenste voorwerp of de gewenste dienst. Hierdoor ontstaat een reden om te gaan communiceren; de cliënt wil iets meedelen, vragen, enzovoort.

Naast het ervaren van behoeftes is het ondergaan van *zintuiglijke prikkels* belangrijk om communicatie uit te lokken en om te leren communiceren. Op welke wijze de zintuiglijke prikkels moeten worden aangeboden, hangt samen met het cognitieve niveau en de mogelijkheden van een persoon en is dus afhankelijk van de wijze waarop een persoon de omgeving verkent en onderzoekt.

Een cliënt kan bijvoorbeeld met een voorwerp manipuleren, zonder dat deze manipulatie bijdraagt aan zijn begrip van dit voorwerp. (Met 'manipuleren' wordt bedoeld: het niet-functioneel gebruikmaken van een voorwerp.)

De cliënt moet leren gerichte verbanden te leggen tussen wat hij proeft, ziet, voelt, ruikt of hoort enerzijds en een voorwerp of activiteit en de betekenis daarvan anderzijds. Daarbij heeft hij sturing nodig van zijn begeleiders. De ervaring van bijvoorbeeld voelen aan de autosleutels kan hij na verloop van tijd gericht leren koppelen aan het (gaan) maken van een autoritje; ruiken en voelen aan de shampoofles kunnen leiden tot het begrip 'haren wassen'.

De begeleiders kunnen de cliënt wisselende ervaringen laten opdoen, waardoor hij zich bewust wordt van verschillende verwachtingen die horen bij bepaalde voorwerpen. Denk hierbij aan spelletjes waarbij met water wordt gespeeld en de begeleider de kraan plotseling dichtdraait, of bijvoorbeeld de muziek uitzet. Dit soort interactieve activiteiten stimuleren de cliënt om gerichte koppelingen te maken tussen ervaringen die worden opgedaan via zintuiglijke waarnemingen en de betekenis van een voorwerp. Ook wordt de cliënt gestimuleerd te ervaren op welke manier een voorwerp werkt, of wat je kunt verwachten als je ermee manipuleert.

Behalve dat de cliënt zoveel mogelijk zintuiglijke prikkels moet worden aangeboden, is het belangrijk dat hij zoveel mogelijk zelf in de gelegenheid wordt gesteld om zintuiglijke prikkels te veroorzaken. Hij ervaart dan hoe het voelt om zelf de kraan open en dicht te draaien, op een trommel te slaan, het licht aan en uit te doen, een trilvloer te voelen, enzovoort.

Een andere belangrijke stap in de taalontwikkeling is het verwerven van objectpermanentie. Objectpermanentie betekent dat een kind beseft dat dingen, mensen en gebeurtenissen er (nog) zijn, ook al ziet, hoort, ruikt, voelt of proeft het ze (op dat moment) niet. Een duidelijk voorbeeld hiervan is dat een kind op een gegeven moment leert dat zijn moeder nog wel aanwezig is en ook weer terug zal komen wanneer zij uit zijn gezichtsveld is omdat ze bijvoorbeeld even naar boven loopt. Objectpermanentie begint op een ontwikkelingsleeftijd van ongeveer 9 maanden. Zonder objectpermanentie kan iemand niet communiceren over dingen die niet letterlijk met de zintuigen worden waargenomen.

Wanneer objectpermanentie aanwezig is, heeft het kind voorstellingen ontwikkeld (begrippen of mentale representaties), waardoor het mogelijk wordt informatie-eenheden vast te houden en te combineren, zodat het kan anticiperen op situaties die gaan komen en overzicht houdt op de eigen belevingen en ervaringen. De ouders van het kind kun-

nen de ontwikkeling van objectpermanentie stimuleren door vragen te stellen over voorwerpen of personen die niet zichtbaar maar wel in de buurt zijn, bijvoorbeeld de beker van het kind die in de kast staat, de knuffel die onder de dekens ligt, mama die even uit het zicht verdwenen is.

Aan de voorstellingen kunnen in de loop van de taalontwikkeling begrippen worden gekoppeld die in een later stadium kunnen worden geuit via codes (gesproken woorden, gebaren, pictogrammen, foto's, enzovoort).

Objectpermanentie is overigens geen voorwaarde om te communiceren, maar een stap in de taalontwikkeling. Veel cliënten hebben immers geen objectpermanentie, maar communiceren wel.

B Op actie volgt reactie

Een tweede voorwaarde voor communicatie is dat iemand leert zich te realiseren dat het gedrag van de ander een reactie is op zijn eigen uiting of gedrag en vice versa.

Het beseft dat een actie een reactie kan oproepen is van wezenlijk belang voor de motivatie om te gaan communiceren. Deze motivatie hangt dus samen met het inzicht dat het effect heeft wanneer je iets vertelt of duidelijk maakt.

In de eerste stadia van de ontwikkeling handelen kinderen heel ongericht. Door reacties vanuit de omgeving wordt dit handelen gericht. Een kind dat zich normaal ontwikkelt, wordt zich bewuster dat op zijn handelingen of gedrag gereageerd wordt: 'als ik huil word ik opgepakt', 'als ik wijs naar mijn jas, dan wordt er gevraagd of ik naar buiten wil'. Kinderen zonder verstandelijke en/of communicatieve beperkingen ontwikkelen dit beseft van actie en reactie op een leeftijd van 3 à 4 maanden.

FIGUUR 1.3 INTERACTIE OP HET JUISTE AFGESTEMDE NIVEAU